

EGY EUROPEÉR AZ „ISTEN HÁTA MÖGÖTT”

(Beszélgetés Fábián Ernővel)

Fábián Ernő 1934. október 12-én született Kovásznán. Középiskolai tanulmányait Sepsiszentgyörgyön végezte, az érettségi után a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem filozófia-történelem szakán szerzett tanári oklevelet. Illyefalvára majd Kolozsvárra neveztek ki tanárnak, ahol jelenleg is tanít.

Tanulmányait a Korunk, A Hét, az Igaz Szó, a Tiszatáj, az Utunk, a Megyei Tükör és több önálló kötet Közölte.

Az „AETAS” 5. és 6. számaiban kétrészes recenzió olvasható Fábián Ernő „A tudatosság fokozatai” és „A példaadás erkölce” c. köteteiről.

***

„AETAS”: Ön az ún. Petru Groza korszakban végezte a középiskolai tanulmányait. Ezt az időszakot a két nép közötti harmonikus és sokatígérő kapcsolataként, másrészt a romániai magyar kisebbség konszolidált viszonyának időszakaként értékeli a történetírás. A román történetírás hogyan értékeli Groza szerepét?

Fábián Ernő: Közvetlenül a háború után, alig tíz évesen kerültem az akkori Sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégiumba tanulónak. A háború utáni korszakot minden megszorítás nélkül „Petru Groza korszaknak” lehet nevezni, ha a történelem szemével tekintünk a közelmúltra. Egykori önmagamra és társaimra gondolva a korproblémák sokkal összetettebbek és bonyolultabbak voltak. Az ismeretlen előtt álltunk. A nemzetiségi kapcsolatok alakulását természetesnek vettük, úgy éreztük, hogy nem is történhet másképpen. E hit valahogy az akkori körülmények logikájából származott. Osztályharcos alapon nem korlátozhatók a nemzetiségi jogok és lehetőségek.

Minket fiatalokat az tartott izgalomban, hogy milyen lesz az ígért földje, az új társadalom. Az unalmas vagy unalmasnak vélt órák alatt Engelst, Lenint, Sztálint, Lukács Györgyöt olvastam. Amit ők írtak, jobban érdekelt a növényrendszertannál vagy a domborzati formáknál, anélkül, hogy figyelmemet el tudták volna vonni olyan írókról, mint Dosztojevszkij, Tolsztoj, Szabó Dezső, Németh László, Veres Péter vagy Szekfű Gyula. Egyveleg, mondhatjuk most. Az útkeresésben az nem volt – legalábbis előttem – természetellenesen osztályidegen, ahogy akkor ítélték. Azt hittem, hogy az új társadalom az értékek szintézise lesz.

A Groza-korszak nemzetiségi megvalósításai ismertek. A háború utáni nemzetiségi politika tette lehetővé, hogy tanulmányaimat az elemitől a tanári oklevél megszerzéséig anyanyelven végezhettem. Még azt is, hogy a színművészetbe szeressem. (1948-ban létesült a Sepsiszentgyörgyi Magyar Színház.) Egyszer egy népgyűlésen, ahová minket nebulókat is kivezényeltek, (1946) Groza olyan szép és szabatos magyarsággal beszélt a közös haza „magyar és román államalkotó népeiről”, Vörösmarty, Arany, Ady idézetekkel színezve mondanivalóját, hogy irodalom órákon sem hallottunk különbséget. A stílus jellemzi az embert.

A román történetírás pozitívan értékeli Groza politikáját. Elsősorban a demokratikus reformokért – földreform, közigazgatás demokratizálása, pénzreform stb. – és a népi demokrácia megvalósításában játszott szerepéért. A két legbefolyásosabb pártot, a Nemzeti Parasztpártot és a Liberális Pártot 1947-ben oszlatták fel, illetve kényszerült arra, hogy működését beszüntesse. A létező európai szocialista országok közül, Jugoszláviát kivéve, Romániában jött létre és szilárdult meg legkorábban a népi demokratikus rendszer. Még 1947 decemberében deklarálhatták a proletárdiktatúrát. Románia a népi demokrácia kiépítésében 1945-1948 között mindig Magyarország előtt járt.

„A.”: Az ötvenes évek elején hozták létre a Magyar Autonóm Tartományt. Hogyan látja utólag, mondhatnám történelmi távlatból ennek a szerepét?

F.E. : A Magyar Autonóm Tartomány megalakulása jelentős megvalósítás volt. A területi – közigazgatási autonómia mindig és mindenhol fontos.

Szerepét és jelentőségét nem szabad eltúlozni. Lehet, hogy ezzel a megfogalmazással nem szerzek magamnak híveket. A nemzetiségi kérdés rendezésében – a világ bármelyik országában – a területi, közigazgatási autonómiánál sokkal lényegesebb, különösen olyan országokban, ahol a nemzeti kisebbség (nemzetiség) egésze vagy döntő többsége nem egy tömbben él, a kollektív alanyiség elismerése, egyéni és kollektív jogok biztosítása, a gazdasági és társadalmi lehetőségek nyitva tartása, a közéleti és kulturális érdekképviselet folyamatos érvényesítése. Maga a *demokrácia*, ha röviden akarok fogalmazni. A területi és közigazgatási autonómiák is csak ettől kaphatnak fényt és értékgyarapodást.

„A.”: Ön még a nemzetiségileg különálló magyar tudományegyetemen – a kolozsvári „Bolyain” – fejezte be tanulmányait 1956-ban. Milyen szerepet töltött be ez az intézmény az ötvenes évek magyar kisebbségi kultúrájában? Kik voltak azok a tanárok, akiknek hatása jelenleg is érvényesül az erdélyi magyar szellemi életben? Ön kit vállal „tanítómesterének”?

F.E. :A kisebbségi kultúra csak egyetemen és tudományos kutatómunkával életerős. Tudományos intézmények nélkül – a tudományos-műszaki forradalom korában – egyetlen nemzeti kisebbség (nemzetiség) sem tud a „folklor” stádiumból a korszerű egyenértékűség színvonalára emelkedni. E tény a Bolyai létjogosultságát és jelentőségét önmagában is igazolja.

A Bolyai egyetem nevelte azokat a pedagógusokat, akik a magyar tannyelvű iskolákban tanítottak és részben ma is tanítanak. Az egyetemen az oktatók kutatómunkát is végeztek. Különösen a nyelvészeti és történeti kutatásokra emlékeztetem az olvasót. (Például a csángó nyelvjárás kutatásra.) Az egyetemi oktatók fiatalok voltak, tudományos műveiket jórészt a hatvanas, hetvenes években írták. Nemcsak oktattak, hanem neveltek is. Aki odafigyelt, megtanulhatta a hivatás teljesítésének normáit.

Tanáraim közül elsősorban, de nem kizárólagosan Jakó Zsigmondot, Csetri Eleket, Imreh Istvánt említeném meg. Bodor András az antikvitás, Jordéley Lajos az addig elítélt vagy zárójelbe tett szociáldemokrácia és nem kommunista baloldal felé nyitogatta tekintetünket, Balogh Edgár Bálcscsuról tartott speciális kurzust. Stilisztikailag is villogó előadásaiban újszerűen, a mozgalmi retorikától és sémáktól eltérően elemezte a magyar és román közös múlt hagyományait. Ha már nevek kerültek szóba, emlékeznem illik Keszi-Harmath Sándor Tőke elemzéseire is.

A filozófusok közül Gál Ernőt, Csehi Gyulát, Tóth Sándort kell megemlítenem. Mivel soha nem tudtam beállni egy meghatározott szakvágányra, hallgattam Szahédi László esztétikai előadásait is. Stílust és logikát tanultam.

Jakó Zsigmond, Csetri Elek, Imreh István, Balogh Edgár, Gáll Ernő, Csehi Gyula, Szahédi László, Tóth Sándor könyvei, tanulmányai nélkül elképzelhetetlen tudományosan szisztematizált önismeretünk. Azonosság tudatunk történelmi rétege.

Ezzel tanítómestereimet fel is soroltam. Mégis említést kell tegyek egy „másik egyetemről” is, melyet a Bolyain eltöltött tanulóévek alatt én alapítottam magam szolgálatára. A tanrend és némely kurzusok szellemisége nem felelt a sarjadzó kérdésekre és a kételyekre. Ezért kellett a másik egyetem, ahol én választottam a tanárt, én voltam az olvasó-hallgató, és magam előtt vizsgáztam. Ezen az egyetemen tanított Platón, Arisztotelész, Descartes, Kant, Ortega y Gasset, Huizinga, Madariaga, Németh László, Szeffkú Gyula, Hajnal István. A német nyelvvel kínlódva Spengler is meghívtam vendégelőadónak. El merem mondani, hogy a marxizmust jórészt Lukács Györgytől tanultam. A Lukácsot ért bírálatok csak fokozták érdeklődésemet. A zseniális eretnektől többet lehet tanulni, mint a „csalhatatlan” bírálótól.

Ami hiányzik, azt valamilyen módon pótolni kell.

„A.”: Nálunk Magyarországon a legújabbkori történelmünk megismerésének alapproblémája az, hogy sok esetben ellentmondás van a tankönyvi lecke állítása és a között, amit a diák a szűkebb közösségében (pl. családban) megtud, tapasztal. Tapasztalható-e hasonló ellentmondás a romániai történelemtanításban? És ha van ilyen, milyen ennek a hatása a magyar kisebbség saját történetére vonatkozó tudására? Tapasztalt-e ilyen jellegű „neuraszténiás” problémákat pályafutása alatt?

F.E.: A román történetírás és az iskolában használt tankönyvek között soha nem volt olyan méretű szakadás mint Magyarországon. A tankönyvek követik a történetírás megállapításait és szemléletét. Rendszerint azok írják az iskolai tankönyveket is, akik a kutatásokat és az ideológiai általánosításokat végzik.

A világon talán egyetlen olyan ország sincs, ahol a tankönyvi lecke és a szűkebb környezet (család, baráti kör etc.) információi között összhang uralkodna. Különösen Közép-Kelet-Európában nem. Itt a *történet* minden évtizedben változik. Gondolok elsősorban a történeti és társadalmi információkra. A relativitáselmületről és a határozatlansági relációkról családi környezetben nem szoktak vitatkozni. A múlt és a jelen közállapotainak értékelését minden önmagára reflektálni tudó és akaró kis- és nagyközösség elvégzi, régiesen és újmódon is. A család vagy a baráti kör korrigál, elvesz és hozzáad. És nem szabad kihagyni a tömeghírközlő (rádió, TV) eszközöket, a könyveket és folyóiratokat, utazási élményeket és tapasztalatokat. Ezért a *saját történet* nem egyenesvonalúan, a tankönyvekből bontakozik ki, hanem a sokrétű és sokféle információs hálózatról; némelykor heroikus színezetű, máskor tragikus alaphangulatú, egyszer optimista, máskor borúlátó. Követi a jó vagy rossz közérzet rezgéseit. A mindennapi tudat előítéleteit, baljeseitelmeit, hiteket, reményeket, meggyőződéseket az oktatásban nehéz leküzdeni.

„A.”: Annak a szűkebb kisebbségi közegnek, amelyben Ön is él, a nemzeti önazonosságtudatát a kisebbségi lét helyzetén túl az ún. „székely tudat” is bonyolítja. Milyen jelentkezési formái vannak ennek az ott élők tudatában?

F.E.: Nem bonyolítja, hanem színezi. Elmondhatom, hogy nemigen találni olyan székelyt, aki valamilyenképpen székelységére ne lenne büszke. Ez elsősorban az *őseredetiség* tudatában jelenik meg a magyar etnikumon belül. Régebbiek, eredetibbek, hagyományörzőbbek, nyelvben, erényekben gazdagabbak, mint a más tájakon élő magyarok. Egészen pontosan: a „székely tudat” nem a másság, hanem az eredetibbség tudata. Ez megmutatkozik a viselkedésben, társadalmi érintkezésben, öltözködésben, a beszéd- és némiképpen a gondolkodásmódban és az értékelésben is. A közhiedelemről beszélek.

A székelyeknél a keleti származás emléke jobban fennmaradt. Az évezredek katonáskodás és a rendtartó öngazgatás kedvezett a hagyományok megőrzésének (hun származás, Hunor és Magyor, Attila stb.) A legendákat mindenki ismeri és majdnem mindenki elhiszi.

„A.”: A székely falvokról közismert, hogy a legradicionálisabb magyar községek. Hogyan befolyásolja ezt a jellegzetességet a Romániában folyamatban lévő intenzív iparosítási hullám?

F.E.: Az iparosítás mint mindenhol, felbontja a tradicionális közösségi életet. Az utóbbi két évtizedben a falusi lakosságnak majdnem fele a városokba vándorolt vagy ingázik.

Az első generációnál az elszakadás mérsékelt. A második generációnál, hogy milyen lesz, nem tudjuk. A mindennapi élet nagy eseményei, házasság, születés, keresztelés, temetés, sátoros ünnepnapok, névnap, majd hogyanem töretlenül őrzik a hagyományokat. A zamatos, fordulatokban gazdag beszédmód már nem ennyire töretlen. A közösség előtt sem kell az egyénnek számot adnia tetteiről. A közvélemény ellenőrzése fogyatékos, nem meghatározó.

A középiskolások között végzett megfigyeléseim szerint kisvárosi környezetben és azok között, akik faluról ingáznak, az iskolában a tradicionális értékrend alapvetően nem alakult át. (Olyanok is vannak, akik kilógnak a sorból.) Az ipari központokról nem áll rendelkezésünkre megbízható tényanyag.

A gondos és alapos szociológiai vizsgálódás talán az új városnegyedekben is ki tudná mutatni a tradíciók továbbélését, főleg a magatartásban, a szűkebb társaskapcsolatokban és a gondolkodásmódban (ún. csavaros észjárás.)

„A.”: Szűkebb pátriája után most térjünk vissza beszélgetésünk eredeti fonalához, az egész romániai magyar kisebbséget érintő kérdésekhez. E kisebbség szellemi életében a 60-as években újra pezsgés tapasztalható. Ennek illusztrálására csak kettő tényt említek. Egyik az újabb Forrás-nemzedék fellépése, a másik pedig a vidéki magyar napilapok megjelenése, hogy csak a legjelentősebbeket, a sepsiszentgyörgyi Megyei Tükört említsem, amelyben Ön is rendszeresen publikált. Milyen okok motívták és tették lehetővé ezt a szellemi élénkülést?

F.E.: Az Ön által említett pezsgés szoros összefüggésben áll a szocialista országokban jórészt a hatvanas évek közepétől (néhol még korábban) számítható változásokkal, mondhatni fordulattal, a merev, elzártkózó, irracionális sztálini politikától való eltávolodással. A marxista ideológia nyitottabbá vált balfelé, az egykor megbélyegzett és tiltott ideológusok, filozófusok műveinek kritikai befogadása felé, és a haladó irányzatok megismerése elől eltávolították a tilalomfát. Megnövekedett a kommunista pártok önállósága, szélesebbkörű nemzeti érdekképviseletet tudtak megvalósítani. A demokratikusabb légkör és feltételek kedveztek a nemzetiségi kultúrák fejlődésének. Az egykori dogmák, tézisek részbeni kritikája, kifejezési és közlési fórumok gyarapodása, a látóhatár tágulásával együttjáró értégyarapodás és a problémák polemikus megközelítése újra előtérbe hozta a nemzetiségek új körülményekhez mért önmegfogalmazását. Enélkül nem érthetjük meg az Ön által említett Forrás-nemzedék fellépését sem. E fordulatig nem lehetett egyszeriben fellépni.

Az ország közigazgatási-területi átszervezése (1968) életre hívta a megyei napi- és hetilapokat. Nem szabad a felsorolásból kihagyni a legfontosabbat, a Kriterion kiadó megszervezését, a kolozsvári Dacia kiadót, A Hét megjelenését, a Korunk és A Hét évkönyveit, rendezvényeit, az egyetemisták lapját. A Megyei Tükör hétköznapi melléklete és a Fórum (időszakonként jelent meg) hosszabb elemző írásokat is tudott közölni.

„A.”: Ön is az előbb említett szellemi élénkülés sodrában jelentette meg első írásait. Az én olvasatom szerint Ön ekkoriban a hatvanas évek marxista reneszánszának hatása alatt állt. Ezt a gondolati pozíciót a hetvenes évek közepén felváltotta egy másfajta érdeklődés. Figyelme egyre jobban az erdélyi magyar múlt és a nemzetiségsszociológia felé fordult. Az elméleti váltás azonban nemcsak Önre volt akkoriban jellemző. Az egész erdélyi magyar szellemiséget érintette ez. Példaként

említhetem Bretter Györgyöt és tanítványait, a Forrás harmadik nemzedékét. (Tamás G. M., Ágoston V., Molnár G.) Ők már nem az irodalomban találták meg léthelyzetük kifejező eszközét, hanem az esztétikában és a filozófiában. Milyen okokra lehet visszavezetni ezt a változást? Miben látja az ezt véghezvivő nemzedék – amelyhez én Önt is sorolom – jelentőségét?

F.E.: A reneszánsz éppen jókor jött. Az említett „második egyetememen” sejtettem, hogy nincs minden rendben. Már a „fényes szeleket” is „fényesíteni” kellett volna. Amikor megismertem a praxist, a budapesti iskolát, Roger Garandyt, a fiatal és az öreg Lukácsot, Leszek Kolakowskit és másokat, sejtéseim igazolódtak. Valamilyen módon, ahogy ezt mások is, Bretter György, Gáll Ernő, a fiatal filozófusok is tették, igazodni kellett az új irányzatokhoz. Magam, ha ez akkori írásaimból nem is tűnik ki egyértelműen, a reneszánsz irányzatait is csak kritikailag tudtam elfogadni. Soha nem lelkesedtem például a „képzelet forradalmáért” és az ultrabaloldalért sem.

A másfajta érdeklődésről csak azt mondhatom, hogy a világból egyszer haza kell térni. Az utánczás és az olyan kérdésekkel való tartós foglalatосkodás, melyek más tájakhoz kapcsolódnak, önmagában nem jó iránymutató. Azért vagyunk a világban – ahogy Tamási Áron írta –, hogy valahol otthon legyünk benne. Az otthon azonban rendben kell tartani. Szépíteni, gazdagítani, elviselhetőbbé, amennyire lehet, igazabbá tenni – ez az értelmiség legfontosabb kötelessége.

A két világháború közötti kisebbségi kultúrában a szépirodalom és részben a történetírás dominált. Az önismeret és az önmegfogalmazás elképzelhetetlen a szociológia és a filozófia nélkül. A lét és a jelen valóságának (létezés) – ebben az esetben a kisebbségi lét és jelen – lényegének mélyebb megismerése nélkül.

A jelentőség megállapítása és értékelése nem az én dolgom. Ehhez távolság és tárgyilagosabb nézőpont szükséges. Csak annyit mondhatok, hogy bármilyen nemzeti kisebbség (nemzetiség) identitását kifejező kultúra olyan egységes rendszerrel kell alkosson, melyben a múlt kritikai ismerete szintetizálódik a jelen és a lehetőségek megértésével. Ily módon lehet eljutni a kisebbségi lét mibenvalóságának és lényegének tudatosulásához. Egy közösség nemcsak *van*, hanem mindig újjáalakul, *lesz* is, vagy feladja önmagát. A hatvanas és hetvenes években megkísérelték az önkorrekció elvégzését.

Kívülről nézve, lett legyen az kívülálló politika, egyéni vélekedés, soha sem olyannak látszik egy közösség, ahogy az valójában létezik. Ahhoz, hogy megtudjuk, milyen a kisebbségi lét (nemzetiségi lét), kulturális és ideológiai önkifejezése nélkülözhetetlen. Nem akarok triviális lenni, mégis egy nem magasztos hasonlathoz kell folyamodjam, hogy megértessem magam. Jánosról nem tudom megmondani, hogy milyen, mit akar, ha nem ismerem kifejezéseit. Innen eredezik, mondhatni a trivialitásból, a nemzetiségi kérdést kívülről „megoldó” politika tévedése is.

„A.”: Innen, a határ másik oldaláról úgy tűnik számomra, hogy a hatvanas évek optimista, néhol messianisztikus jövőképét (pl. Balogh Edgár írásai) a hetvenes években egy, a harmincas évek transzilvanizmusával rokon szellemiség váltotta föl. Ez tükröződik Balázs Sándor, Cs. Gyimesi Éva, Molnár Gusztáv és nem utolsó sorban az Ön írásaiban. Milyen társadalmi, eszmei szituáció motiválta a régi tradíciók felé fordulást? Egyáltalán mennyiben rokon ez a törekvés a világháború előtti transzilvanizmussal? Hatott-e erre a tendenciára a magyarországi szellemi élet kontinuitás keresése?

F.E.: A kisebbségnek értékelnie kell hagyományait. Nemcsak szépirodalmi, nyelvi, történeti hagyományait, hanem azokat az önazonossági ideológiákat is, melyeket különböző történeti korokban alkottak. Közismert – zszurnalisztikai közhely, jó értelemben –, hogy a múlt ismerete nélkül senkinek sem lehet racionális és átfogó önismerete. Sokan vitatják, hogy egy kisebbség (nemzetiség) identitása különbözik-e az anyanemzetétől? Nyelvében, a kulturális értékek javarésztében nem. Ugyanakkor, a

kisebbségek mindenhol mint önálló és önmagára reflektálni tudó közösségekként léteznek a különböző országok politikai rendszerében és társadalmi valóságában. Az identitást a fejlett társadalmakban és kultúrákban ideológiák tudatosítják. A kisebbségi azonosságideológiák a *sajátosat* – érdekeket és értékeket – fejezik ki. Az önmegőrzést és az alkalmazkodást éppúgy, mint az egyéni és kollektív cselekvés irányát. A transzilvanizmus mint a *vant* és a *kellt* – a *seint* és a *sollent* – nyitva tartó identitás-ideológia, *modell értékű*. (Elnézést a német kategóriák használatáért.) Másrészt – szerény és talán hézagos ismereteim szerint – nem ismerek olyan kisebbségi önazonosság ideológiát, mely annyira összefonódott volna a demokrácia tételezésével és elvárásával, mint a transzilvanizmus. Részben ez okozta bukását is. De gondolhatunk-e bárhol is a kerek világon a jövőre, az uralmak nélküli demokrácia megvalósítására tett erőfeszítés nélkül? Vagy: létezhetnek-e az identitások demokrácia nélkül?

A hatásra nem tudok megnyugtatóan válaszolni. Kimutatása gondos filológiai és értelmező munkát kíván. Valószínűleg kölcsönhatásról lehet szó. Semmiképpen sem reflexszerű átvételről. Az erdélyiek, úgymond, mindig voltak olyan erősek, hogy külső, meghatározó indítékok nélkül is tudjanak önmagukkal foglalkozni. És a mai világban nemcsak a marxizmusnak volt reneszánsza, hanem joggal beszélünk etnikai megújulásról is. S ez tartósabbnak bizonyult. A világ felé való tájékozódás is hatott a kontinuitás-keresésre.

„A.”: A *példaadás erkölcsé* című könyvében a nacionalizmussal kapcsolatban olvasatom szerint Ön megkérdőjelezi azt, hogy egy totalitáriánus (v. utasításos) társadalomban a nemzetiségi kérdés demokratikusan megoldható. Mennyiben hiteles ez az olvasat?

F.E.: A kérdést sokat forgatni nem kell. A totalitarizmus és demokrácia egymást kizárja. Olyan rendszerben, ahol nincs demokrácia, nem lehet demokratikus megoldás. Ez olyan *clare et distincta* mint a szorzótábla. Elég, ha az olasz vagy a német fasizmusra és minden más fasizmusra hivatkozom.

A totalitárius államrend nem tudja elviselni a másságot, a különbözőséget, az egyéni és kollektív individuum öntörvényű létezését. Már pedig a „megoldás” – nem szívesen használom e kifejezést, mert amit megoldanak, arról nincs miért beszélni, mert mint olyan nem létezhet –, a *rendezés* feltételezi a másság (az identitás) egyenjogú és egyenértékű elismerése mellett azonos lehetőségek biztosítását az egyéni és kollektív alanyiságnak. A totalitarizmus pedig a korlátlan hatalomnak alárendelt, kiszolgáltatott, egy és oszthatatlan alanyiség. Orwell szállóigévé vált mondata: „All men are equal but some are more equal than others” erre is vonatkoztatható. A totalitarizmusban ez a „megoldás”.

„A.”: A jelenlegi erdélyi valóságot a magyar nyelvű publicisztikában kétféleképpen közelítik meg. Beke László felszínés riportjaival szemben ott van Gálfalvy György, Cseke Péter elméletileg is megalapozott szociográfiája. Gáll Ernő általánosságok szintjén mozgó nemzetiségi koncepciója mellett az Ön „demokratikus szocializmus” megközelítése. Van-e valóságos alapja ennek a megközelítésnek?

F.E.: Kétkedem a „demokratikus szocializmus” terminus használatának célszerűségében. Tudom, hogy én is használom. Valamennyien Bibó Istvántól tanultuk. Pontosítani kellene. Mert a szocializmus, még a legjobb szándék mellett is, a nemzeti önzést is magában foglalja. A demokráciával viszont – megítélésem szerint – a szocializmustól megtisztított identitások egyeztethetők össze. A szabad vita, versengés és konszenzus csak ilyen identitások között alakulhat ki. Ilyen politikai rendszert tételezett a transzilvanizmus is. Ezért lehet modellnek tekinteni.

„A.”: Mi a véleménye – ellentétben a kortendenciával – az ún. „nemzeti egyházak” megnövekedett szerepéről? Nem lát-e ebben a tényben társadalomtörténeti paradoxont vagy netán zsákutcát?

F.E.: Keresztény vagy egyházi egyetemesség régen nincsen. Az újkorban az egyházak az államhoz vagy a nemzethez kapcsolódtak még akkor is, ha a pápai világhatalom azt rosszállással nézte. Mi több, a Vatikán is államegyházakban politizál jól látható, nem rejtgetett érdekei szerint. A kisebbségi érdekek túlzott képviseletéért a Szentszék egyáltalán nem marasztalható el. (Lásd az államokkal kötött konkordátumokat.) De mindenik valamire való „nemzeti egyház” nemzeti vagy nemzetiségi érdekeket és értékeket is képvisel, különösen akkor, ha az érdekek és az identitás képviselete akadályoztatik. Elég a lengyel egyház történetére és részben jelenére hivatkoznom. Némelykor pedig a „nemzeti egyház” a kisebbségek ellen dolgozik. A lengyel templomokban a német kisebbségnek, mintha Isten minden nyelvet nem egyformán értene, lengyelül hirdetik az üdvözülést.

Kortendencia? Én csak tendenciákat látok. Ilyen tendencia a tárgyalt mellett a vallási fundamentalizmus is. Gondoljunk a mohamedánokra. Beszűkült és agresszív. De van és létezik. A jobbik – hogy így mondjam – és nélkülözhetetlen tendencia a demokrácia. Még sorolhatnám a tendenciákat. És ne feledjük a politikát. A politika részben a kompromisszumok és részben a lehetőségek kihasználásának az eszköze. Apolitikusan egyetlen nemzeti vagy nemzetiségi közösség sem élhet. Tetszik, nem tetszik, politizálni mindenképpen kell. Valaki rakhat magának olyan tornyot, melyből paradoxonokat és zsákcákát lát, ezért meg is dicsérhetjük, de ezzel az éleslátással, ha egyáltalán éleslátás, valóságunkban nem leszünk bölcsebbek. A világosság is vakít, ha szakadatlan a fényben fürdetjük szemünket.

„A.”: Beszélgetésünk végén a tágabb horizontú kérdések után, személyes jellegű kérdésekre szeretnék választ kapni. Engem az Ön gondolati gazdagsága mellett az nyűgöz le, hogy itt – és most bocsásson meg a Magyarország-központú szemléletemért – az „Isten háta mögött”, Kovásznán napra készen követi a magyarországi szellemi élet eseményeit, sőt Ön többször megelőzte ennek „divatjait”. 1979-ben Szabó Dezsőről, mint ideológusról írt tanulmányt, Eötvös Józsefről írt kismonográfiája pedig megelőzte a magyarországi Eötvös reneszánszot. A nyolcvanas évek legelején Bibó, Hajnal, Szűcs Jenő szemléletét alkalmazta a kisebbségi önazonosságról szóló tanulmányaiban. Ezzel kapcsolatban több kérdés is felvetődik bennem: Mennyiben előny (vagy hátrány) a szellemi impulzusok tekintetében az erdélyi lét? Lát-e az ebből a helyzetből származó másságból különbséget a magyarországi és az erdélyi magyar gondolkodás milyenségében? Írásait szaktudományos szempontok vezérlik, vagy inkább a jelen helyzetnek, létnek szóló üzenetnek szánja őket?

F.E.: „Isten háta mögött?” Telitalálat! De még ennél is több. Isten valamiért soha nem akar hátra nézni és orcáját rajta megvilágosítani. A jó szerencse nem karol belém. Előztem-e meg valakit vagy valamit? Nem keresem az érdekemet, ha vannak reám találnak, ha pedig nincsenek, hiábavaló mindenféle prédikáció. Informálódásom beszűkült. Nem jutok könyvekhez, folyóiratokhoz. Úgy igazából vespéteriessen szólva: „nincs útlevélem, nincs gazdag rokonom, nincs pénzes barátom.”

Kontraszt helyzetekben az ember nolens-volens intenzívebben és árnyaltabban gondolkodik. Sok vagy kevés, előny-e vagy hátrány – ki tudja megmondani? Ha Budapesten vagy Szegeden élnek, minden bizonnyal többet járnék színházba, kávéházba, kiállításra és még mindig az egzisztencialistákkal vagy a kozmikus lét kérdéseivel foglalkoznék, halmozom a naprakész információkat a fejemben és a jegyzetekben. Hogy Mezőtúron mit csinálnék, nem tudom megmondani.

A perem-lét – távolabb az ún. centrumoktól – és a kisebbségi (nemzetiségi) helyzet kiválasztatja azokat a kérdéseket, melyekre választ, válaszokat kell keresni. Olyanokra is, melyeknek nincs szakszerűségtől beszentelt irodalma. Kivéve a katedra-bölcsek okoskodását.

A magyarországiak rendszerint nem veszik észre az erdélyi gondolkodás miértjét és milyenségeit. Még Németh László sem vette észre. (Magyarok Romániában, 1936)

A Mesternek mindenki hazuról (Magyarországról) ismert dobozból dugta ki a csőrét: Bethlen kalitkából, liberális ketrecből, neokatolikus reverenda zsinórjából vagy kálvinista vaskalap alól, a marxisták az ismert eszperantót gagyogták. Az erdélyi magyarságnak nincs komoly hadrendje – hangzott a következtetés – melybe beállni férfipróba. A centrumból nem látszott tisztán a perem: a demokratikus erőfeszítés, a transzilvanizmus, az erdélyi irodalom, még Balázs Ferenc sem, aki a Németh Lászlóhoz hasonló kísérleteken munkálkodott. Az akkori helyzetben nem lehetett megalakítani a „dunatáji internacionalizmus” Internacionálját, sem a kapások köztársaságát.

A transzilvanizmus, a *nem lehet* vita (1937) igazán nem tekinthető hazuról (Magyarországról) ismert doboznak. Tamási, Dsida, Reményik, Tompa, Nyíró irodalma sem volt Duna-Tisza táján készült produktum, melyet az erdélyiek kemény valutáért vásároltak meg.

Bibó István demokrácia-elméletéből hiányzik – darabosan fogalmazva – az identitások helye és lehetősége az uralom nélküli társadalomban. E feladatot, divatosabban: korkihívást nem lehet sem elméletileg, sem gyakorlatilag megkerülni. Az emberiség még sokáig identitásoktól megosztott társadalmakban fog élni. A megosztottság fokozódik a nyugati országokban az ún. harmadik világból történő tömeges bevándorlás eredményeként.

A centrumok, s ez mindig így volt, amióta a világ forog, valamit vagy valakit megdicsőítenek, hogy látszódjon az érdeklődés, sőt elkötelezettség, de a milyenség egészére nem figyelnek. Mincképpen, elég a „még futottaknak” a protokolláris vállveregetés, ha erre egyáltalán valamiért sor kerül. A perem a „magasságokból” tömény provincia. Ezért tudunk oly keveset a milyenség lényegéről.

Szakdolgozatot írni az információk körül forgolódva lehet. Írásaiban gondolataimat, elképzeléseimet, feltevéseimet rögzítem. Ezért írásaim, amennyire értékelni tudom azokat, csak *kísérletek*, megfelelő információs háttérrel készítve. Egyébként sem rokonszenvezek – bár jelentőségét és fontosságát nem tagadom – az olyan szaktudományos dolgozatokkal és monográfiákkal, melyekből pontos értesüléseket szerzek ugyan, csak éppen eligazítást nem kapok jelenlétünk megértéséhez. Vállalom, amit Deák Ferenc mondott: „akadémikusnak lenni szegény, de nem lenni még nagyobb.” Rangnak és címeknek nem érzem szükségét. Igaz, ilyenekkel nem is háborgatnak.

„A.”: Ön mennyire kapcsolódik a román szellemi élethez? A román gondolkodók közül kiket tart a magyar kultúra számára számára megismerésre érdemesnek? Milyen nemzetiségyszociológiai kutatások folynak jelenleg Romániában?

F.E.: A román szellemi élethez mindenki kapcsolódik. Mint befogadó, mindenképpen. Tanulmányaim lefordításáért nem hallottam, hogy versengenének. Elveszek a tömegben, ezért egyedül én vagyok a hibás. Ennyire futja képességeimből és tollamból.

Magyar nyelvre a román irodalom legjobb alkotásait lefordították. Többször is. Ez nem mondható el a filozófiai és szociológiai alkotásokról. A magyarországi olvasók D. Gusti nevét ismerik, akire lépten-nyomon hivatkoznak, ezzel is igazolva a jó tájékozottságot, „íme a szomszédokra is van kitekintésünk.” Nem tudok arról, hogy a magyarországi kiadók D. Gusti műveiből valamit is megjelentettek volna. De nem D. Gusti az egyetlen olyan román szociológus és filozófus, akitől fordítani kellene. A magyar népi mozgalom ideológiájának román párhuzamát nem monografikus iskolában kell keresni, hanem Lucian Blaga filozófiájában. Már régen magyar nyelvre kellett volna fordítani Eugen Ionescunak a modern román civilizáció történetéről írott könyvét. A magyar olvasó nem ismeri Titu Maiorescut és Tudor Vianut. (Tudor Vianu értékes tanulmányt írt Madáchról is.) A történészek közül David Prodan

említtem. A kortársak közül Gabriel Luceanu és Adrian Marino érdemel különösebb figyelmet.

„A.”: Végezetül egy rövid kérdés. Milyen témán dolgozik jelenleg, milyen tervei vannak az elkövetkező évekre?

F.E.: Babonás vagyok. Nem szeretek olyanról beszélni, ami még nem készült el. Mondottam, az Isten nem szokott a háta mögé nézni. Ha nem hangoskodunk, még valami meg is valósulhat. Miért ijesztgessem a kiadókat? Annyit mondhatok, hogy hosszabb tanulmányt írtam *Eötvös és Bibó* címmel, és Madách történetfilozófiájáról.

A *Tragédia* írója sem tudott elszakadni korának feladataitól. Nemzetfelfogása különösen érdekes, ha párhuzamba állítjuk olyan író ideológiájával mint Dosztojevszkij. Az egyetemes lét és a konkrét korfeladat különös viszonya figyelhető meg a párhuzamban. Egyrészt nem lehet az egyetemességbe zárkozni. A demokratikus – reformhoz, centristák – hagyományokhoz való szerves kapcsolódás és ragaszkodás Madáchot elvonták az irracionális küldetés-ideológiáktól.

(A beszélgetés 1988 nyarán készült)